

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی
تیم چاپ

پایان نامه:

کارشناسی ارشد

رشته زبان و ادبیات فارسی

۱۴ / ۱۲ / ۱۳۸۱

موضوع:

تحلیل آماری تشبیه در غزلیات سعدی و تصرف در تشبیه

استاد راهنما:

دکتر عباس ماهیار

استاد مشاور:

دکتر محمود عابدی

دانشجو: محمودرضا رجایی

« بهمن ۱۳۸۱ »

۴۵۵۸۹

چکیده پایان نامه

۱۴ / ۱۲ / ۱۳۸۱

عنوان پایان نامه : تحلیل آماری تشبیه در غزلیات سعدی و تصرف او در تشبیه

نام و نام خانوادگی دانشجو : محمودرضا رجائی استاد راهنما : دکتر عباس ماهیار
استاد مشاور : دکتر محمود عابدی دانشکده : ادبیات و علوم انسانی
رشته : زبان و ادبیات فارسی تاریخ دفاع : بهمن ۱۳۸۱

در این پژوهش به بررسی «تشبیه» در غزلیات سعدی (م. ۶۹۱ هـ) پرداخته شده است و با ارائه‌ی انواع تشبیه سعی شده است برخی از ویژگی‌های سبکی سعدی به صورت دقیق مشخص و معلوم شود؛ مانند موارد زیر:

- ۱- اسلوب معادله (= تمثیل) از ویژگی‌های سبک سعدی است.
 - ۲- سعدی تشبیهات نو و بدیع ندارد و عمده هنرش دست کاری در تشبیه‌های تکراری رایج عصر خود است که از آن می‌توان به «تصرف سعدی در تشبیه» تعبیر نمود.
 - ۳- لقب «افصح المتکلمین» او با توجه به آمار تشبیه‌های موجود در غزلیاتش مورد تأیید قرار می‌گیرد.
- با توجه به برخی از جدول‌ها و آمارهای این رساله می‌توان درباره‌ی سعدی یا تشبیه به تحقیقات دیگری پرداخت.

« فهرست مندرجات »

صفحه	موضوع :
الف	پیشگفتار
۲-۳۵	بخش اول
۲	سعدی
۹	غزل سعدی
۱۹	تشبیه
۳۷-۱۷۵	بخش دوم
۳۷	تصرف سعدی در تشبیه
۴۷	تحلیل آماری تشبیه
۵۱	فهرست الفبائی مشبه‌ها
۹۸	فهرست الفبائی مشبه‌به‌ها
۱۴۵	تمثیل
۱۶۴	تشبیه مرکب
۱۷۰	صفت‌های تشبیهی
۱۷۶	فهرست عام مأخذ

پیشگفتار

عنوان این پژوهش «تحلیل آماری تشبیه در غزلیات سعدی و تصرف در تشبیه» است. در این مقدمه سعی بر این است که واژه‌های کلیدی عنوان به دقت تعریف یا توصیف و مقصود از آنها بیان شود. این واژه‌ها عبارتند از: «آمار»، «تصرف»، «سعدی»، «غزل سعدی» و «تشبیه».

«آمار»: ارائه‌ی تمام تشبیهات موجود در غزل‌های سعدی است که با توجه به طرفین تشبیه (مشبه، مشبه به) به ترتیب الفبایی در کنار هم آمده‌اند.

«تحلیل»: رسیدن به نتایجی است که از مقایسه‌ی مجموع تشبیهات موجود در غزلیات حاصل می‌شود.

«تصرف»: گونه‌هایی از تشبیهات موجود در غزلیات سعدی است که در کتاب‌های بلاغی مورد استفاده، به آنها اشاره نشده و دستکاری‌هایی است که سعدی برای نو کردن تشبیهات مبتذل و تکراری انجام داده است. در این باره در جای خود بیشتر بحث خواهد شد.

«سعدی»، «غزل سعدی» و «تشبیه» هم در مقاله‌هایی جداگانه بعد از این خواهد آمد.

ضرورت‌هایی که ما را بر این پژوهش واداشته است:

۱- با ترتیب دادن چنین فرهنگ‌هایی برای یکایک شاعران بزرگ خط سیر تشبیه‌ها قابل ترسیم است و در پایان برای زبان فارسی می‌توان فرهنگ خاص تشبیه فراهم نمود.

۲- برخی از مشخصات سبکی شاعر به صورت دقیق مشخص و معلوم می‌شود و حتی در مواردی جهان بینی شاعر با توجه به «مشبه» و «مشبه به»^یها او قابل بررسی است.

۳- هر محققى به راحتی می‌تواند جواب برخی از سؤالات خود را با صرف اندکی وقت به صورت دقیق بیابد.

۴- امید است که محققى صاحب ذوق بتواند نکته یا نکته‌هایی را از این پژوهش دریابد که برانجام دهنده‌ی این کار، مجهول مانده است.

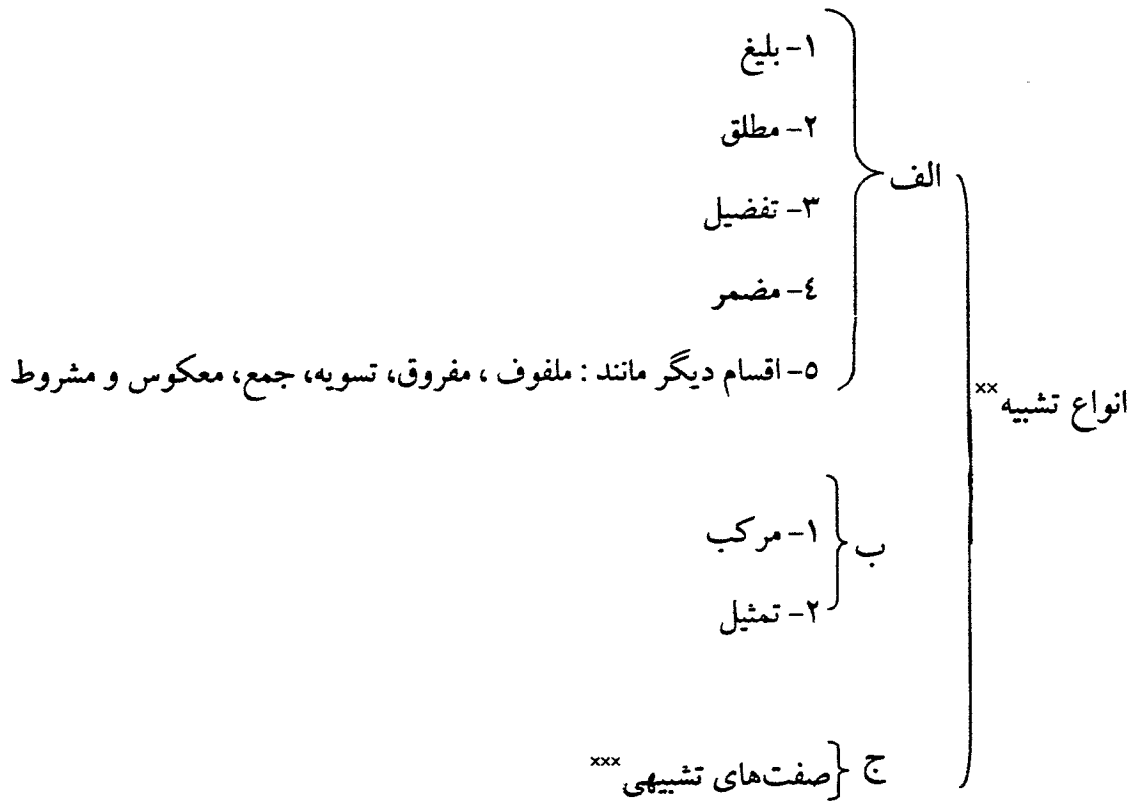
نقصی که برای این پژوهش قابل تصور است این است که تنها به بخشی از اشعار سعدی، یعنی غزلیات او محدود شده است.

روش کار = در تدوین این پژوهش موارد زیر رعایت شده است :

۱- تمام تشبیه‌های موجود در غزلیات سعدی براساس نسخه‌ی مصحح محمد علی فروغی*

استخراج شده است.

۲- تشبیهات استخراج شده به گونه‌ی زیر تقسیم بندی شده است :

۳- در دسته‌ی «الف» طرفین تشبیه، بدون توجه به نوع آن، استخراج و به صورت الفبایی در دو

فهرست جداگانه: فهرست الفبایی مشبه‌ها، فهرست الفبایی مشبه‌به‌ها، آورده شده است تا یافتن

هر موردی به راحتی صورت گیرد.

x کلیات سعدی، به اهتمام محمد علی فروغی، به اشراف بهاء‌الدین خرمشاهی، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم، ۱۳۶۳

xx مقصود از همه‌ی انواع در مقاله‌ی «تشبیه» بیان شده است. ص ۱۹

xxx مواردی مانند «ماهرخ» رک مقاله‌ی «صفت تشبیهی» ص ۱۷۰

۴- در دسته‌ی «ب»؛ یعنی تشبیه «مرکب» و «تمثیل» چون قراردادن طرفین تشبیه در فهرست مشبه‌ها و مشبه‌به‌ها مقدور نبود، آنها را به صورت جداگانه آورده‌ایم.

۵- «صفت‌های تشبیه‌ی» نیز در مقاله‌ای جدا فهرست شده‌اند.

۶- «تصرف سعدی در غزل» و «تحلیل آماری تشبیه» با توجه به کل تشبیه‌های موجود در غزلیات، در دو بخش جداگانه آورده شده است.

۷- در کل این پژوهش هر جا که مصراع یا بیتی یا حتی ترکیبی از کلیات سعدی ذکر شده است مربوط به کلیات چاپ امیرکبیر و شماره‌ی نخست در سمت چپ آن مربوط به شماره‌ی غزل و شماره‌ی دوم مربوط به شماره‌ی صفحه از چاپ مذکور است و اگر تنها یک عدد ذکر شده باشد به شماره‌ی غزل یا صفحه بودن آن تصریح شده است.

در پایان بر خود فرض می‌دانم که از راهنمایی‌های دو استاد بزرگوار جناب آقای دکتر عباس ماهیار (استاد راهنما) و دکتر محمود عابدی (استاد مشاور) و نیز سایر استادان و عزیزان گروه ادبیات فارسی دانشگاه تربیت معلم که به نحوی از مساعدت و راهنمایی‌های آنان بهره برده‌ام، تشکر نمایم.

بخش اول

- سعدی

- غزل سعدی

- تشبیه

سعدی

نام او «مصلح‌الدین»، کنیه‌اش «ابومحمد» و لقبش «مشفردالدین» یا «شرف‌الدین» است. «افصح‌المکلمین» لقب ثانوی اوست که مبین خلاصه و چکیده‌ی آرای متقدمان درباره‌ی هنر سعدی است.^۱ تخلص او «سعدی» است که بنا بر مشهور، آن را از نام شاهزاده‌ی سلغری، سعدبن ابوبکر (م. ۶۵۸) گرفته است و یا چنان که برخی از معاصران اخیراً ابراز کرده‌اند، به علت انتساب او به قبیله‌ی بنی‌سعد، از قبایل مشهور عصر پیامبر بوده است.^۲

تاریخ تولد او ظاهراً در جایی ثبت نشده است اما با توجه به آثارش باید در یکی از سال‌های ۵۸۵ هـ یا ۶۰۶ هـ^۳ در خانواده‌ی مذهبی^۴ در شیراز متولد شده باشد. قراین تاریخی و عقلی عدد ۶۰۶ را بیشتر مورد تأیید قرار می‌دهد.^۵

دوران کودکی و تحصیلات ابتدایی را در شیراز گذرانید و در کودکی پدر خود را از دست داد^۶ و تحت سرپرستی نیای مادری خود، مسعود فارسی، قرار گرفت. این دوره از حیات سعدی مصادف است با امارت اتابک سعدبن زنگی (۵۹۹-۶۲۳) پنجمین امیر از اتابکان فارس.

سعدی بعد از اتمام تحصیلات ابتدایی در شیراز، پیش از سال ۶۲۳ هـ احتمالاً در سال ۶۲۰ یا ۶۲۱ هـ به بغداد رفته است^۷ و در مدرسه‌ی نظامیه‌ی بغداد به تحصیل علم پرداخته است.^۸

در بغداد علاوه بر تحصیل در نظامیه‌ی بغداد از محضر دو بزرگ عصر خود بهره‌ها برده است که عبارتند از:

- ابوالفرج بن جوزی، فقیه و متشرع و نام‌آور آن روزگار، مشهور به «محتسب بغداد» که در فتح بغداد به سال ۶۵۶ هـ گشته شده است.^۹ او در بنیان فکری سعدی تأثیری اساسی بر جای گذاشته است و اگر گاهی وی را - دست‌کم در پاره‌ای داستان‌های گلستان متمایل به سخت‌گیری و

تنگ نظری نسبت به مذاهب دیگر می‌بینیم، چه بسا تا حدودی به همین امر باز بسته است. در واقع سعدی شریعت را از این جوی دارد.

- شهاب‌الدین ابوحفص عمر سهروردی (م. ۶۳۲ هـ) نویسنده‌ی عوارف‌المعارف که سعدی از او در بوستان به عنوان «مرشد» نام می‌برد^{۱۱} و سعدی طریقت را - اگر در شعر او رنگی بارز یافته باشد - از شهاب‌الدین سهروردی دارد.

بعد از اتمام تحصیلات خود در بغداد که تاریخ دقیق آن به درستی معلوم نیست، سیر و سیاحت خود را آغاز کرد. «شیخ سعدی باید از بغداد به شام و روم (آسیای صغیر) سفر کرده و از آن جا به شیراز آمده باشد و ظاهراً [روم] آخرین نقطه و دورترین ناحیتی می‌باشد که بدانجا رفته است. بیشتر حکایاتی که شیخ در آنها به مسافرت‌های خود اشارت نموده و اخباری از خود آورده است متضمن ذکر بلادی است که در قسمت شام و سوریه واقع می‌شود»^{۱۲}.

پس سفرهایش به حجاز، شام، لبنان، روم (= آسیای صغیر) پذیرفتنی است اما اشاراتی که در آثار خود به خصوص در گلستان به سرزمین‌هایی چون کاشغر در ترکستان شرقی و بلخ و سومنات در هندوستان و جاهای دیگر دارد، باید آن را تخیلات شاعر از به حساب آورد^{۱۳}.

آن چه مسلم است سعدی بسیار سفر نموده و حدود بیست و پنج سال از عمر خود را در سفر گذرانیده است. همچنین نوشته‌اند که یک بار به مکه سفر نموده و از راه تبریز به شیراز بازگشته و در این سفر است که با شمس‌الدین صاحب دیوان و برادرش عظاملک جوینی ملاقات می‌نماید^{۱۴}. اگر چنین سفری صورت گرفته باشد معلوم نیست آیا بعد از ورود سعدی به شیراز (۶۵۵) بوده یا در طی سفرهای او مابین سال‌های ۶۲۰-۶۵۵.

بازگشت سعدی به شیراز حدود سال ۶۵۵ هـ. ق است و مصادف است با اواخر حکومت ششمین پادشاه سلغری، ابوبکر سعدبن زنگی (حکومت ۶۲۳-۶۵۸)، در شیراز در خانقاه عبدالله‌بن

خفیف مقیم شد و از این به بعد به دلیل اشعاری که به مناسب‌های تاریخی سروده، اطلاعاتی ولو اندک از زندگی اجتماعی او در دست است.

آثار شیخ - آثار شیخ که در کلیات چاپی او جمع‌آوری شده، عبارتند از:

الف - آثار منظوم:

۱- بوستان یا سعدی‌نامه: مثنوی‌ای است در حدود چهارهزار بیت در بحر متقارب در اخلاق و تربیت و سیاست و اجتماعیات. سعدی این اثر را در سال ۶۵۵ به نام اتابک ابوبکر بن سعد زنگی (۶۲۳-۶۵۸) در ده باب سروده است شامل: عدل، احسان، عشق، تواضع، رضا، ذکر، تربیت، شکر، توبه و مناجات و ختم کتاب.

۲- غزلیات: شامل چهار بخش طبیات، بدایع، خوانیم و غزلیات قدیم است که در بخش مقاله‌ی «غزل سعدی» برخی از گفتنی‌ها درباره‌ی غزلیات گفته شده است.

۳- قصاید فارسی: شامل قصایدی کوتاه و بلند در مدح سلاطین و بزرگان زمانه و بند و اندرز.

۴- اشعار عربی: شامل چند قصیده، غزل و قطعه و مفردات به زبان عربی^{۱۴}.

۵- ملمعات و مثلثات: این دو قسم، جزء قالبی به حساب نمی‌آیند.

«ملمعات» شعری است که یک بیت یا مصراع آن فارسی و بیت یا مصراع دیگر آن به زبانی دیگر باشد و این در هر قالبی ممکن است رخ دهد و ملمعات سعدی بیشتر در بخش غزلیات او گرد آمده‌اند.

«مثلثات» به شعرهایی گفته می‌شود که شاعر در سرودن آن از سه زبان یا دو زبان و یک

گویش محلی استفاده می‌کند، این نام‌گذاری بر مبنای تعداد و تنوع زبان‌هایی که شاعر در اثر خود از

آن بهره یافته، صورت گرفته است. مثلثات سعدی مثنوی بلندی است در ۵۴ سطر و ۱۸ بند که به تناوب ابیاتی به عربی، فارسی و گویش قدیم شیراز در آن تکرار می‌شود.^{۱۵}

۶- ترجیعات: در کلیات چاپی شیخ تنها دو ترجیع‌بند آمده است یکی ترجیع‌بند مشهور شیخ است با بیست و دو خانه و ترجیع‌بند دیگر، در بخش مرثیاتی دیوان او آمده است.

۷- مرثیاتی: شامل چند قصیده و یک ترجیع‌بند در مرثیه‌ی بزرگان و امیران معاصر خود.

۸- قطعات: در کلیات شیخ قطعات فراوانی جز آن چه در گلستان آمده، وجود دارد که چون بسیاری از آن‌ها در ستایش شمس‌الدین صاحب دیوان است، به «صاحبه» هم مشهورند.

۹- مثنویات: شامل مثنوی‌هایی کوتاه غیر از مثنوی‌هایی که در گلستان و بوستان آمده، در بند و اخلاق.

۱۰- رباعیات: شامل حدود دویست و پنجاه رباعی.

۱۱- مفردات: جمع مفرد (= فرد) است و «کوتاه‌ترین قالب شعر فارسی است و آن یک بیت است که شاعر تمام مقصود خود را در آن ادا کرده است و دنباله‌ای ندارد. گاه هر دو مصراع فرد هم قافیه هستند»^{۱۶}.

۱۲- خبیثات: عبارت از حکایات و قطعاتی است منظوم که هرچند زندقه دارد ولی طرز بیان می‌نماید که از شیخ است.^{۱۷}

ب- آثار مشهور

۱۳- گلستان: گلستان را شیخ در سال ۶۵۶ به نام سعدبن ابوبکر زندقه‌ی به نثر و نظم پرداخته است گلستان یک مقدمه و هشت باب دارد به نام‌های: ۱- در سیرت پادشاهان ۲- در اخلاق درویشان ۳- در فضیلت قناعت ۴- در فواید خاموشی ۵- در عشق و جوانی ۶- در ضعف و پیری ۷- در تأثیر تربیت ۸- در آداب صحبت.

۱۴- نصیحة الملوك: این رساله را شیخ بسیار ساده و روان نوشته است و بعینه شیوهی گلستان را در این رساله می‌بینیم، بلکه از گلستان هم ساده‌تر و بی‌تکلف‌تر است و مشحون از کلمات حکیمانه است.^{۱۸}

۱۵- رساله‌ی عقل و عشق: این رساله در پاسخ «سعدالدین» نامی است که از شیخ در ضمن قطعه‌ای می‌پرسد که آیا عقل وسیله‌ی شناخت و وصول است یا عشق، و شیخ جوابی لطیف و پرمغز می‌دهد. این رساله از رسائل عرفانی شیخ است و بالنسبه ساده و به شیوهی گلستان تحریر یافته و اشعار بسیار خوب دارد.^{۱۹}

۱۶- رساله‌ی انکیانو: این رساله بسیار ساده و روان و سلیس است و برای انکیانو، حاکم مغولی فارس (حکومت ۶۶۷-۶۷۰ هـ) تحریر یافته است.

۱۷- مجالس پنجگانه: پنج مجلس است در موعظه که اگر از شیخ هم نباشد بر منبر یا در مجلسی تقریر فرموده و دیگران به نگارش درآورده‌اند.^{۱۹}

۱۸- هزلیات: عبارت از سه مجلس به نثر و مشتمل است بر مطالبی ناپسند و رکیک که حکایاتی به نام «المضحک» به این سه مجلس افزوده شده است.

۱۹- تقریرات ثلاثه: در احوال شیخ نوشته شده از این قرار: (۱) سؤال صاحب‌دیوان از شیخ (۲) ملاقات شیخ با آباقا (۳) رساله‌ی شمس‌الدین تازیکو. چنان که از مندرجات آن‌ها آشکار است دیگران در احوال شیخ نوشته‌اند و اشعاری از شیخ در این رسائل گنجانده شده است.

علاوه بر این آثار، دو اثر زیر هم در کلیات آمده است که محققاً از شیخ نیست.

۲۰- مقدمه‌ی «بیستون» بر کلیات

۲۱- در تقریر دیباچه

پی‌نوشت‌ها

- ۱- موحد، ضیا، سعدی، تهران، طرح نو، چاپ سوم ۱۳۷۸، ص ۲۳
- ۲- محیط طباطبایی، سید محمد، «نکاتی در سرگذشت سعدی» ذکر جمیل سعدی، تهران، وزارت ارشاد اسلامی، چاپ ۱۳۶۳، جلد ۳، ص ۱۹۵
- ۳- عدد ۵۸۵ بنا بر بیتی از بوستان:
بیا ای که عمرت به نیفتاد رفت مگر خفته بودی که بر باد رقت (کلیات ص ۳۷۸)
و عدد ۶۰۶ بنا بر بیتی از گلستان:
- ای که پنجاه رفت و در خوابی مگر این پنج روز دریابی (کلیات ص ۳۱)
- ۴- همه قبیله‌ی من عالمان دین بودند مرا معلم عشق تو دلبری آموخت (غزل ۳۲)
- ۵- ر. ک: فروزانفر، بدیع‌الزمان (مجموعه مقالات و اشعار، تهران، کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۱،
(حاشیه) صص ۷۶-۷۷؛ رضا زاده شفق، صادق، تاریخ ادبیات فارسی، شیراز، دانشگاه شیراز ۱۳۵۲،
صص ۴۱۸-۴۱۹
- ۶- مرا باشد از درد طفلان خبر که در خردی از سر برفتم پدر (کلیات، بوستان ۲۵۵)
- ۷- بنا بر اظهارات شیخ در قصیده‌ای به مطلع:
وجودم به تنگ آمد از جور تنگی شدم در سفر روزگاری درنگی (کلیات ۷۵۵)
- ۸- مرا در نظامیه ادرار بود شب و روز تلقین و تکرار بود (کلیات ۳۵۰)
- ۹- ر. ک کلیات، ص ۸۰ (حکایت: چندان که مرا شیخ اجل...)
- ۱۰- ر. ک کلیات، ص ۲۵۹ (حاشیه)
- ۱۱- مجموعه مقالات فروزانفر، ص ۷۱ (حاشیه)

۱۲- انوری، حسن، (گزیده) غزلیات سعدی «مجموعه ادب فارسی ۱۵» تهران، شرکت چاپ و

انتشارات علمی، چاپ اول ۱۳۶۹، ص ۲۱

۱۳- ر. ک. صفا، ذبیح‌الله، تاریخ ادبیات ایران، ج ۲، (خلاصه‌ی جلد سوم)، تهران، فردوس، چاپ سوم

۱۳۶۸، ص ۱۲۷؛ رضازاده‌ی شفق، صادق، تاریخ ادبیات ایران، شیراز، دانشگاه شیراز، ۲۵۵۳، ص ۴۲۰

۱۴- اشعار عربی سعدی تحت عنوان «شناختی تازه از سعدی» با ترجمه جعفر مؤید شیرازی از

انتشارات نوید شیراز در سال ۱۳۶۲ به چاپ رسیده است.

۱۵- مؤید شیرازی، جعفر، شناختی تازه از سعدی، شیراز، انتشارات نوید، چاپ اول ۱۳۶۲، ص ۵۲

۱۶- میرصادقی، میمنت، واژه‌نامه‌ی هنر شاعری، تهران، کتاب مهنار، چاپ دوم ۱۳۷۶، «فرد»

۱۷- فروغی، محمدعلی، کلیات سعدی، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم ۱۳۶۳، ص ۶۹۹

۱۸- بهار، محمدتقی، سبک‌شناسی، تهران، کتاب‌های پرستو (امیرکبیر)، چاپ چهارم، ۲۵۳۶، ج ۲،

ص ۱۱۹.

۱۹- کلیات سعدی، ص ۶۹۷